

DE TJEKKISKE ERFARINGER

**– liberalisme med et
"tjekkisk ansigt"**

Af Søren Riishøj

Østeuropa var efter 1989 præget af hurtige privatiseringer og liberaliseringer, men inden for dette generelle billede er der nuancer at spore. Søren Riishøj påpeger således, at selv om Tjekkiets Václav Klaus var forankret i en neoliberal ideologi, havde han den opfattelse, at en hurtig overgang til markedsøkonomi med negative sociale følger indebar risiko for tab af regeringsmagt. Den nuværende liberale-kristelige-grønne regering må også sande, at upopulære strukturreformer inden for sundheds- og socialpolitik er vanskelige at gennemføre. Fagforeningsaktivismen er større i Tjekkiet end i Polen.

Da det gamle kommunistiske system faldt sammen i Central- og Østeuropa, fik det også vidtrækkende følger for forholdene for de østeuropæiske arbejdsmarkeder. Det gamle planøkonomiske system havde fungeret på helt særlige vilkår. Fagforeningerne, i Tjekkoslovakiet samlet i "Den Revolutionære fagforeningsbevægelse, ROH, udgjorde "transmissionsbælter" underlagt de kommunistiske partiers kontrol. Før 1989 koncentrerede fagbevægelsen sig mere om produktion end repræsentation. Vægt på den enkelte "mønsterarbejder" var blandet op med kollektive elementer, fx brigadesystemet. Der var før 1989 strejker og uro på arbejdspladserne, men mest i det stille, undertiden kom de op over overfladen, men der var ikke strejke- og aktionsret. Medlemskabet af fagforeningen var dengang en pligt, til gengæld gav medlemskabet også medarbejderne sociale rettigheder.

Det nye "postkommunistiske" system, der fulgte efter, havde ikke just den sociale dialog og sociale rettigheder som omdrejningspunkt for indførelse af markedsøkonomi. Også derfor har arbejdsmarkedsproblemer og sociale spørgsmål været stærkt nedprioriteret. Kursen blev lagt igennem den såkaldte "Washington-konsensus", et økonomisk program for overgang fra plan til marked udarbejdet af Den Internationale Valutafond og Verdensbanken, og her var kravene til de nye postkommunistiske systemer klare: overgangen fra kommunistisk planøkonomi til kapitalistisk markedsøkonomi skulle ske hurtigst muligt eller gennem den nok så bekendte "chokkur" og uden særlig magt til fx fagforeninger. Bedst kendt var nok chokkuren i Polen, der gik under navnet "Balcerowicz-planen", opkaldt efter daværende finansminister Leszek Balcerowicz. Václav Klaus i Tjekkiet talte også meget om markedsøkonomi, men som vi skal se var "chokket" mindre føleligt her.

Iflg. neoliberal filosofi skulle den statslige indblanding minimeres, priser og udenrigshandel gives fri, virksomheder der ikke kunne give overskud måtte gå konkurs. Tesen om

“kreativ ødelæggelse”, at nedlægge virksomheder og samtidig hermed oprette nye og bedre havde godt fat. Denne neoliberale tankegang var forståelig nok efter så mange år med planøkonomi. Undertiden var den markedsøkonomiske eufori ligefrem større i de nye ikke-kommunistiske regeringer end i de vestlige finansielle institutioner som Den Internationale Valutafond og Verdensbanken. Verdensbanken kritiserede ligefrem det polske sundhedssystem for at være *for* markedsbaseret. Markedseuforien var særlig stor de første år efter 1989, hvor den liberale Leszek Balcerowicz var landets finansminister. “Amerikaniseringsprocessen” var med andre ord i høj grad også *indenlandsk* bestemt.

Med venstrefløjens sejr ved valget i 1993 kølnedes begejstringen noget. Men under de forhold, der gjorde sig gældende lige efter 1989, gik kampen for arbejdernes rettigheder stejlt op af bakke. Fagforeningerne var som sådanne ikke i høj kurs, da de var nært forbundet med det gamle system. I flere lande var den økonomiske omstilling reelt ensbetydende med en de-industrialisering. Særlig tydeligt så vi dette i Østtyskland, men ikke kun her. Slovakiets industrialisering under kommunismen var for en meget stor del bygget op omkring den militærrelaterede tunge industri. Årsagen hertil var geografisk, idet Slovakiet lå længst mod øst. Flere brancher især indenfor den tunge industri enten forsvandt eller blev ramt af massefyringer. Der var sjældent kapital og viden nok til at omdanne virksomhederne fra militær til civil produktion, og der var her heller ikke megen hjælp at hente udefra. Der kom godt nok nye investeringer udefra, men investorerne var mest interesseret i at sikre sig hurtig gevinst ved at komme før konkurrenterne og at nyde godt af de lave lønninger og så derfor skævt til fagforeninger og social dialog.

I visse situationer kunne fagforeninger dog have en såkaldt “negativ magt” gennem at forhale privatiseringer og sammen med arbejdsgivere bede om statsstøtte for at undgå konkurs. I den første periode førte det udbredte kaos til direkte fald ikke alene i produktion men også i produktivitet, dvs. produktion pr.

arbejdstime. Heller ikke de mange multinationale virksomheder var særlig interesserede i at få etableret fagforeninger og for den sags skyld arbejdsgiverforeninger. Det tog tid før de ansatte vænnede sig til truslen om arbejdsløshed og kravene om højere produktivitet og indførelse af ny teknologi.

I mange spørgsmål, fx om privatisering, pensionssystemer, beskatning, arbejdstid, velfærdsstat og lønforskelle fulgte de nye “post-kommunistiske” lande den “amerikanske vej” og ikke den europæiske “sociale markedsøkonomi”. Tit havde de multinationale selskaber let direkte adgang til regeringskontorerne, så hvorfor bruge nogen fælles platform i form af en arbejdsgiverorganisation? På de mange små nye og mellemstore “greenfield” virksomheder var det nærmest en del af ansættelsesforholdet, at der slet ikke måtte dannes fagforeninger eller korporative strukturer overhovedet. Fagforeningerne stod derfor stærkest på store virksomheder. Nogle af disse var stadig statsligt ejede, andre var “kommercialiserede” og andre igen var blevet omdannet til private aktieselskaber gennem salg til strategiske investorer, eller de var privatiseret gennem udstedelse af gratis “folkeaktier” eller “vouchers”.

Dertil kom så, at flere lande, ikke mindst lande som Polen og Tjekkiet, fik stor tilstrømning af lavtlønnet arbejdskraft fra det tidligere Sovjetunionen, i særdeleshed fra det store naboland mod øst, Ukraine. Spørgsmålet om indvandring fra øst udgjorde et stort problem på arbejdsmarkedet på grund af løntrykkeri og elendige arbejdsforhold, men emnet fik for ringe opmærksomhed i pressen og hos de nye fagforeninger. Typisk arbejdede den udenlandske arbejdskraft illegalt og stod helt udenfor arbejdsmarkedslovgivningen. Samtidig hermed måtte de østeuropæiske lande sande, at vesteuropæiske og i særdeleshed østrigske og tyske fagforeninger ikke var meget for fri indvandring af arbejdskraft fra de østeuropæiske lande og heller ikke hurtig udvidelse af EU. I de “gamle” EU-lande er arbejdsmarkedsforholdene meget forskelligt reguleret. Østrig og de skandinaviske lande er kendt for

tradition for korporatisme og trepartsforhandlinger, mens den tradition er svagere i de sydeuropæiske EU-lande, fx Spanien og Grækenland. Et stærkt stigende antal østeuropæiske borgere fik trods restriktioner beskæftigelse på den vestlige side af det gamle jerntæppe og i første omgang Tyskland og Østrig. Senere, efter EU-medlemskabet oplevede især Irland og England stor indvandring af arbejdskraft fra øst og især fra Polen. Mellem 700.000 og 800.000 polakker arbejder i dag i Irland og England. Men i de første år vandrede arbejdskraften især fra de tre centraleuropæiske lande, Polen, Tjekkoslaviet og Ungarn og især i grænseregionerne. Blot få år efter det gamle systems undergang passerede omkring en halv million dagligt grænsen (næsten) til især Østrig og Tyskland.

Udmeldingerne blev mødt med blandede følelser i de ny demokratier. De store flertal af befolkningerne hilste det gamle systems undergang velkomment, ja i flere af landene havde arbejderklassen været særdeles aktive i kampen mod det gamle system. Men på en eller anden måde var der i de mange år under kommunistisk styre blevet plantet et "sovjetmenneske" i mange østeuropæere. Mange østeuropæere ønskede samme sociale tryghed og rolige arbejdsdag som i det gamle system og samtidig høj velstand som i de vestlige hovedstæder. Men sådan spillede klaveret ikke. Det hjalp jo heller ikke, at politikerne gav alt for mange urealistiske og uopfyldelige valgløfter. Den økonomiske nedtur der fulgte efter det gamle systems undergang, blev langt værre end ventet og lovet, selvom statistikkerne ikke gav det helt rette billede af situationen. Vigtigst var, at forskellene i levestandard blev voldsomt udvidet. Det nye "postkommunistiske" system fik sine vindere og tabere, og fagforeningerne, selv ikke Solidaritet i Polen kunne i den forbindelse ikke stille så forfærdelig meget op. Revolutionen simpelthen "åd sine egne børn". Mange arbejdere på store virksomheder havde været i front i kampen mod det gamle system, og det var netop dem, der blev ramt, da statssubsidierne til virksomhederne standsede og konkurrencen udefra

tog til. Kort sagt, nøgleordene var deregulering, stabilisering og privatisering og realiseringen heraf gavnede i første omgang de få. De, der havde gavn af den ny markedsøkonomi, var især i de første år i stort mindretal.

Det gamle system havde på sin helt særlige måde været trygt og forudsigeligt for mange, for velfærdssystemet tog hånd om befolkningerne nærmest fra "vugge til grav". Ydelserne var godt nok ikke af høj kvalitet, men de blev i princippet givet gratis til alle borgere. Der var mange mangler og irritationer i dagligdagen, men med lidt hjælp, vennetjenester og måske ligefrem korruption og tyveri fra arbejdspladsen kunne hverdagen godt hænge sammen. Ja, selv den antikommunistiske fagbevægelse Solidaritet i Polen var i virkeligheden også et produkt af det gamle system, godt nok var den stærkt antikommunistisk, men på samme tid også katolsk, patriotisk og markedsskeptisk. Under det gamle system havde arbejderne "negativ magt", forstået som en evne til at afpresse regeringen. Under det nye system fik fagforeningerne også en vis negativ magt, fx i forbindelse med privatiseringer og trusler om virksomhedskonkurser. Men mange fagforeninger og ikke mindst Solidaritet i Polen fik det svært med at finde frem til sin nye rolle under det nye postkommunistiske system. På en måde havde Solidaritet jo "sejret ad helvede til". Hvad skulle den så gøre nu, hvor sejren var vundet og systemet helt forandret?

Arbejderklassen i *Tjekkoslaviet* adskilte sig en del fra de andre kommunistiske lande. Især de tjekkiske områder i Böhmen blev tidligt industrialiseret og urbaniseret, helt tilbage til den østrig-ungarske tid, og især her blev skabt en traditionel stærk arbejderklasse beskæftiget på ofte meget store industrivirksomheder. Fra mellemkrigsperioden arvede Tjekkoslaviet en stærkt opsplittet fagbevægelse med en ret stærk sympati for det tjekkoslovakiske kommunistparti (KSC). Det betød, at socialdemokratiske og kommunistiske partier og fagforeninger på et tidligt tidspunkt fik et ganske godt tag i arbejderklassen. Med andre ord. Tjekkoslaviet havde i udgangssituationen en gammel tradition for arbejderor-

ganisering, som ikke kendtes i de andre østeuropæiske lande. Kirken fik slet ikke samme centrale rolle i Tjekkoslaviet som i Polen og slet ikke på industriarbejdspladserne. Tværtimod var den katolske kirke i mange tjekkers øjne forbundet med det gamle Østrig-Ungarn og ikke med den nye tjekkoslovakiske stat, der blev etableret efter 1.verdenskrig.

Den sociale dialog og trepartsforhandlinger

De nye demokratier i øst havde ikke den tradition, som vi kender i Danmark for kollektive overenskomster, hvor ikke alene løn men også arbejdsvilkår i øvrigt i vid udstrækning bestemmes af arbejdsmarkedets parter. Embedsmænd og en del ansatte i staten havde fx ofte ikke nogen reel forhandlingsret. En stor del af løn – og arbejdsforholdene er derfor overladt til lovgivningen, fx gennem arbejdskodeks, der fx bestemmer regler for ansættelse og fyringer og arbejdstidslængde og overarbejde. Her måtte skelnes mellem den nye private sektor og den offentlige sektor, på engelsk betegnet som “the budgetary sector”, da udgifterne her dækkes gennem skatter. Kollektive forhandlinger eksisterer, men udbredelsen og dækningen når slet ikke det niveau, som vi kender herhjemme.

Megen opmærksomhed er af gode grunde blevet rettet mod *arbejdsmarkedslovgivningen* og lovgivning vedrørende pensioner og sociale ydelser. På grund af de forholdsvis svage koblinger til de politiske partier var det svært for fagforeningerne at sætte politiske fodaftryk. Men for at sikre størst mulig social fred var regeringerne dog indstillet på at forhandle med de nye fagforeninger og arbejdsgiverorganisationer gennem særlige “trepartsråd” eller “trepartisme”. Også medlemskabet af EU tvang regeringen til at gøre et eller andet, om end ikke særlig meget, for at få skabt en såkaldt “social dialog”. EU’s magt over arbejdsmarkedet har været ret begrænset, og der findes heller ingen europæisk “standardmodel” for tripartisme og trepartsdrøftelser. Der blev undertiden ydet EU-penge, fx via PHA-

RE-midlerne, til at få skabt en bedre social dialog. Problemet var, at den nye private sektor længe havde svært ved at få etableret egentlige arbejdsgiverorganisationer med forhandlingsret for medlemmerne. Og på fagforeningssiden kunne der være åben konkurrence. Eksempelvis var Solidaritet i Polen ikke meget for at dele pladserne omkring forhandlingsbordet med den “postkommunistiske” fagforening OPZZ. Det problem kendtes ikke på samme måde i Tjekkiet, hvor den nye fagforening CMKOS opnåede en stærk position efter Tjekkoslaviets deling.

Under det nye “postkommunistiske” system fremstod kort sagt et mærkeligt hybridt system med på den ene side en centralisering i toppen gennem regeringen og trepartsrådene og på den anden en decentralisering nedefra med forhandlinger på den enkelte arbejdsplads. Den opbygning af arbejdsmarkedet var kendt under det gamle Østrig-Ungarn og det tyske rige sidst i 1800-tallet og er måske også derfor ikke så let at få ryddet af vejen på trods af “amerikaniseringsprocessen”. I de skandinaviske lande er samarbejdet mellem regering og arbejdsmarkedets parter kaldt “korporatisme”.

Den “neokorporatiske” model, der så dagens lys i de tidligere kommunistiske lande, var meget anderledes end det, vi kender i de skandinaviske. De økonomiske chok i den første periode skabte uundgåeligt en frygt for de sociale konsekvenser. Der blev på den ene side etableret en ny kapitalistisk klasse bestående af nye entreprenører, folk fra den gamle magtelite (også kaldt “nomenklaturen”) og udenlandske virksomhedsledere, som havde meget lidt til fælles og derfor ikke var motiverede for at etablere en fælles platform. Mange virksomhedsledere fra den gamle nomenklatur og også på multinationale virksomheder var ikke meget for fri konkurrence og afskaffelse af statsstøtte og var derfor ofte skeptisk indstillede overfor EU-medlemskab, mens entreprenører på helt nye mindre virksomheder modsat var langt mere “konkurrence-minde”. Forbindelseslinien mellem de centrale og lokale niveau var under det nye system yderst svag, det være sig inden for fagforeninger el-

ler arbejdsgiverorganisationer eller mellem dem. Sagt med andre ord, fik deltagerne i trepartsforhandlinger meget lidt "input" nedefra, dvs. fra det lokale niveau og fra de enkelte virksomheder. Hvis informationer og krav nedefra overhovedet faldt sted, for mange mindre nye private fagforeninger kendte som sagt slet ikke til fagforeninger og til noget der blot ligner social dialog.

Václav Klaus' neoliberale, men tjekkiske vej

Som allerede antydte var forholdene på arbejdsmarkedet ikke kun bestemt efter krav udefra, men også af de nye politiske ledere. Både Polens Leszek Balcerowicz og Tjekkiet Václav Klaus skænkede som sagt hverken fagforeningerne eller den sociale dialog den store opmærksomhed. Tværtimod ville neokorporative strukturer kunne forstyrre den markedsøkonomi, der derfor skulle indføres med konsekvens og så hurtigt som muligt. Václav Klaus, der aldrig holder sig tilbage med provokerende bemærkninger, sagde lige ud, at "tredje vej" mellem socialisme og kapitalisme kun ville være vejen til *den tredje verden*! Tesen om social reguleret markedsøkonomi med plads for en social dialog og trepartsforhandlinger var for Klaus ét eksempel på "tredjevejsvæmmeri" og "naiv" politik. En anden gal "tredjevej" var overgang til en økonomi baseret på grøn politik med loft over CO-2 udslip, satsning på vedvarende energi og grønne afgifter. Václav Klaus tror ikke på forudsigelserne om global opvarmning. Så ganske som Klaus fik det skidt med fagforeningerne fik han det skidt med de grønne bevægelser.

Václav Klaus *faktiske* politik levede dog ikke op til de neoliberale slogans. Han var formand for et parti, det liberale Borgerdemokratiske Parti (ODS) der blev det klart største parti ved det andet frie valg i 1992. Som dreven politiker var han på det rene med, at en hurtig overgang til med markedsøkonomi med store negative sociale følger ville være vejen til tab af regeringsmagten. ODS var derfor tilbageholdende med at nedsætte pensioner og

pensionsalderen og frigive huslejerne. Overgangen blev også derfor mindre traumatisk end i mange andre ex-kommunistiske lande. Loven om virksomhedskonkurser blev heller ikke gennemført med større konsekvens. Arbejdsløsheden blev blandt andet derfor fastholdt på et meget lavt niveau helt frem til godt og vel midten af 1990'erne. De fleste virksomheder overlevede kun ved at indskrænke arbejdsstyrken, men i de første år havde hundrede tusinder mulighed for at finde nye jobs indenfor servicesektoren og den finansielle sektor, der havde været stærkt underprioriteret i den kommunistiske periode.

Med andre ord var det frygten for *vælgerne*, ikke fagforeningerne, der gjorde udslaget. Klaus skelede utvivlsomt til forholdene i Polen, hvor den første Solidaritet-ledede regering blev grundigt upopulær netop på grund af netop den hårde økonomiske politik. Modsat Polen skulle i Tjekkiet herske social fred og krisefri overgang fra plan til marked. Allerede i 1993 mistede Solidaritet regeringsmagten. Klaus vidste at fagforeningerne ikke havde et særlig stærkt tag i den tjekkiske befolkning. Derfor kunne han uden større omkostninger give trepartsdrøftelserne og den sociale dialog lav prioritet og derved i det mindste på det område fuldt ud leve op til sine neoliberale filosofier.

Klaus havde den helt grundlæggende opfattelse, at magten skulle ligge hos de politiske partier og hos vælgerne. Mere magt til det civile samfund, fx grønne bevægelser og fagforeninger ville blot udhule det liberale demokrati. Med foragt talte han om "postdemokrati" forstået som en farlig tendens i mange lande, også EU, til at give lobbyister og foreninger uden folkeligt mandat alt for stor magt. For hverken fagforeninger eller grønne bevægelser havde noget som helst folkeligt mandat. Det havde partierne takket være parlamentsvalg. De kunne godt eksistere, men de skulle ikke have en særlig status og i hvert fald ikke finansiel støtte fra statens side. Heller ikke decentralisering med mere magt til kommuner og regioner var Václav Klaus' kop te. Kort sagt, Klaus var frem for alt økonom og *partimand*.

Klaus' modsætning var daværende præsident *Václav Havel*. Havel var talsmand for såkaldt "ikke politisk politik", forstået på den måde, at magten i samfundet ikke blot skulle ligge hos de politiske partier men også i civilsamfundet, forstået som non-profit frivillige sammenslutninger af borgere. For stor magt til de politiske partier, hævdede han, ville korrumpere samfundet og holde borgerne ude. Havels etiske politik havde især i de første år en solid tilslutning blandt intellektuelle og tidligere dissidenter. Holdningen var givet skabt ud fra erfaringerne under det kommunistiske system. Det kommunistiske parti var jo det allerbedste eksempel på et "partytanni". Frie valg er godt, men der er ikke grund til at tro, at de nye partier vil afvige fra at berige sig selv og satse ensidigt på magtens teknologi. Kort sagt troede Havel ikke på, at de politiske partier kunne udgøre et konstruktivt bindeled mellem staten og borgerne. Fagforeningerne tillagde han ikke den helt store rolle. Havel var i sin ideologi vel nærmest social-liberal, meget påvirket af Tony Blairs teser om den tredje vej.

Den neoliberale "thatcheristiske" filosofi afspejlede sig også i Klaus' holdninger til EU. Her stod han for det synspunkt, at EU burde koncentrere sig om frihandel og udvikle det indre marked og ikke ret meget mere. EU var og er for ham i for høj grad et "socialistisk" projekt og for overreguleret, hvilket sætter sunde markeds kræfter ud af kraft. Selv efter udvidelsen med flere lande fortsætter EU med at udvide sit omfattende regelsæt ("acquis communautaire"), og det selv om de nye fattigere EU-lande slet ikke besidder den tilstrækkelige administrative kapacitet til at omsætte reglerne i praksis. Ud fra samme grundlæggende betragtning er Klaus stærkt imod EU-regulering af arbejdsmarkedet. Et tjekkisk EU-medlemskab af den økonomiske og monetære unionen (ØMUen) er for Klaus en dårlig idé, idet medlemskabet af "Euroland" er ensbetydende med mere harmonisering og flere overførsler til fattige regioner via EU's regional- og strukturfonde. Den tidligere præsident *Václav Havel* havde lige modsat et stærkt positivt syn på

EU, som han gerne så udviklet med føderale overnationale institutioner. Samtidig var Havel, modsat Klaus, stærkt USA-venlig når det gjaldt udenrigs- og sikkerhedspolitikken, herunder også synspunkter på Irak-krigen.

Václav Klaus og hans parti ODS stod også for en hård konsekvent linie under forhandlingerne med slovakkerne om Tjekkoslavakiets fremtid. Skulle Tjekkoslavakiet fortsætte som en føderation, måtte de centrale myndigheder i Prag have tilstrækkelig stor magt til at gennemføre den nødvendige lovgivning, herunder ikke mindst når det gjaldt den økonomiske politik. Det krav var slovakkerne og slet ikke det største parti her Bevægelsen for et Demokratisk Slovakiet, ledet af *Vladimir Mečiar*, ikke indstillet på at opfylde. Slovakkerne ønskede godt nok fortsat føderation, men den skulle være løst opbygget og være nærmest en konføderation med betydelig selvstændig magt til den slovakiske del af landet.

I praksis fik *Václav Klaus'* nationale neoliberale linie størst betydning på vælgerne. Når alt kom til alt foretrak vælgerne partier med klare programmer og ordnede ledelsesforhold, og Klaus og hans borgerdemokratiske parti hørte til den kategori. Det hjalp også, at Klaus var en yderst professionel politiker, der evnede at kommunikere og indgive vælgerne en (falsk) tro på, at overgangen fra planøkonomi til markedsøkonomi kunne gennemføres uden særlig store omkostninger. Hans tro på hurtig overgang til markedsøkonomi førte til en skepsis overfor, om Tjekkoslavakiet overhovedet kunne fortsætte med at eksistere. For Klaus var slovakkerne for nationalt og for markeds skeptisk indstillede. Det var logisk nok, eftersom den økonomiske tilbagegang efter 1989 var klart større i Slovakiet end i Tjekkiet. Det mest logiske for Klaus og hans parti var derfor at opløse føderationen og skabe to nye selvstændige stater, Tjekkiet og Slovakiet. Det skete ordnet og fredeligt med virkning fra januar 1993.

I økonomisk henseende syntes Tjekkiet at klare sig ganske godt frem til midten af 1990'erne, den økonomiske vækst var i hvert fald høj og arbejdsløsheden lav, men herefter

indtraf der en økonomisk stagnation og tilbagegang. Flere banker kom i krise og nogle måtte dreje nøglen om. Klaus' borgerlige regering blev tvunget til en stribe upopulære økonomiske opstramninger, hvilket bragte hans neoliberale projekt i stadig større miskredit hos vælgerne. De troede ikke længere på hans teser om nærmest krisefrie overgang fra planøkonomi til markedsøkonomi. Efter Socialdemokratiets (CSSD) overtagelse af regeringsmagten i 1998 blev linien rykket i en mere keynsiansk neoinstitutionel retning med mere fokus på velfærdsstaten, tripartisme og statslig regulering. Den socialdemokratiske regering forsøgte også med et "revitaliseringsprogram" at give nyt liv til de store kriseramte virksomheder. Troen på velfærdsstaten og statslig regulering voksede, hvilket gav stærkt stigende vælgerstøtte til de tjekkiske socialdemokrater, der havde klaret sig rigtig skidt ved de første valg efter Fløjlsrevolutionen i 1989. Samtidig hermed indtraf også en radikalisering af fagforeninger og uanset fald i medlemskab også en større tiltro til fagforeninger at dømme efter meningsmålingerne.

Dertil kom så, at Klaus selv og hans parti blev ramt af finansielle skandaler. Ikke alle oplysningerne herom i pressen var lige sande, men de skadede Klaus og hans parti. I sidste ende blev han tvunget til at træde tilbage som ministerpræsident, og en regering ledet af daværende nationalbankdirektør Josef Tosovsky ledede landet frem til det næste valg. Klaus position indenfor hans Borgerdemokratisk Parti (ODS) vaklede. For første gang fik han modkandidater ved formandsvalget, og udbrydere fra hans parti oprettede et nyt liberalt parti, kaldt Frihedsunionen. Ved valget i 1998 lykkedes det for socialdemokraterne at erobre regeringsmagten. De borgerlige partier havde ganske vist tilsammen et flertal i parlamentet, men de var ikke i stand til at danne en fælles regering. Derfor gik Václav Klaus med til at acceptere en socialdemokratisk mindretalsregering, ledet af Milos Zeman, til gengæld for politiske modydelser når det gjaldt den økonomiske politik og stillingsbesættelser. Klaus selv blev formand for parlamentet. Socialde-

mokraterne fastholdt regeringsmagten helt frem til 2006, hvor valget endte "uafgjort", for så vidt som både højrefløjen, ledet af ODS, og venstrefløjen med Socialdemokratiet

Den petrokemiske fabrik Slovnaft i Bratislava i 1980'erne. Fabrikken stod for 1/3 af Slovakiets kemiske produktion. (Foto: Arbejdermuseet & ABA)

og det kommunistiske parti (KSCM) fik 100 mandater i parlamentet. Først efter at to socialdemokratiske medlemmer af parlamentet forlod partiet og undlod at stemme imod en

borgerlige regering måtte Socialdemokratiets leder Jiri Paroubek bøje sig og gå i opposition. Forinden måtte Tjekkiet igennem et halvt års regeringskrise.

Václav Klaus selv havde allerede inden valget i 2005 forladt formandsposten for sit parti pga. valgnederlaget i 2002, men det lykkedes for ham derefter at sikre sig præsidentposten. Det skete kun, fordi enkelte kommunistiske og socialdemokratiske medlemmer af parlamentet ved den hemmelige afstemning i parlamentet støttede valget af Klaus. Kort efter nytår 2006-07 fik Tjekkiet en borgerlig præsident (Klaus) og en borgerlig regering efter otte år med socialdemokraterne ved regeringsroret. Det skete kun fordi et par socialdemokrater brød med partiet. Men regeringens position i parlamentet er svag, for det er uvist hvor langt de to overløbere fra Socialdemokratiet vil støtte en borgerlig politik, fx når det gælder skatteomlægninger og reformer inden for sundhedsvæsenet.

Voucher-privatiseringen

Et centralt punkt i Václav Klaus' strategi for overgang fra plan til marked var ændringerne i ejendomsretten. Under kommunismen var stort set al industri statsejet, og virksomhederne samtidig meget store og koncentreret i den tunge industri. For Klaus var det afgørende at vælge den hurtigst muligt virkende metode. Ikke mindst derfor skete det gennem udstedelse af folkeaktier eller efter "voucher-metoden", således at alle voksne borgere fik tildelt det samme antal aktiepoint mod betaling af et beskeden gebyr. Derefter var det så op til borgerne selv at skaffe sig aktier i bestemte virksomheder. Mange valgte at overlade deres aktiepoint til nyoprettede investeringsselskaber, hvoraf flere var uheldigvis rene spekulationselskaber. Efterhånden fik de tjekkiske banker en central position gennem oprettelse af investeringsselskaber. Der blev derfor talt om en særlig form for "banksocialisme".

Fordelen ved udstedelse af "folkeaktier" eller "vouchers" var som antydnet frem for alt *hastigheden*. Tesen lød, privatisér først og overlad derefter omstruktureringen af virksomhederne til markedet. Faktisk blev der skabt en folkekapitalisme i løbet af kort tid. I praksis skete det gennem flere "bølger" eller

"pakker", hvor bestemte virksomheder blev udset til privatisering, og borgerne herefter fik mulighed for at anbringe deres aktiepoints. Fremgangsmåden blev også anset for socialt retfærdig, for så vidt som alle borgere jo fik tildelt samme aktiepoint. Men nogle var jo klogere end andre ved *anbringelsen* af dem.

Prisen for voucher-fremgangsmåden er, at der jo ikke tilføres virksomhederne mere kapital. Folk får jo aktierne gratis. De privatiserede virksomheder fik heller ikke med privatiseringen automatisk en ny ledelse eller "management". Kort sagt, kom mange virksomheder til at fremstå som ineffektive og med mangel på moderne teknologi og styring. Men ikke alle virksomheder blev privatiseret gennem udstedelse af "folkeaktier". Nogle kunne godt sælges på det "fri marked", gennem den såkaldte "kapitalprivatisering" og typisk til en udenlandsk strategisk investor. Endelig blev der også oprettet helt nye "greenfield" virksomheder gennem helt nye investeringer.

Små virksomheder indenfor handel og serviceerhverv blev som oftest privatiseret gennem procedurer for den "lille privatisering". Typisk blev afholdt auktioner, hvor virksomheden, fx en butik, en restaurant eller et renseri, blev solgt til den højstbydende. I Tjekkiet var det principielt ikke muligt for udlændinge at byde i de første runder, men det skete undertiden via tjekiske "stråmænd".

At Václav Klaus valgte voucher-fremgangsmåden havde helt sikkert også *politiske* motiver. At alle voksne borgere fik egne aktier gjorde dem jo til "småkapitalister". Så chancen for at de ved næste valg ville stemme på hans Borgerdemokratiske Parti (ODS) var derfor ret gode. Den kalkulation kom også til at holde i praksis. Ved det andet frie valg i 1992, kort tid efter lanceringen af "folkeaktierne", klarede hans parti sig strålende og havde ingen problemer med at danne regering. Valgsejren var så stor, at Klaus erklærede ligefrem Tjekkiet for en "borgerlig ø" omgivet af "socialistiske" lande. I Polen, Slovakiet og Ungarn sejrede socialistiske partier, og kritikken af privatiseringerne var her større. Socialdemokraterne kritiserede voucher-fremgangs-

måden, men de kunne jo ikke skrue tiden tilbage, da de senere fik regeringsmagten. Fagforeningerne havde ikke indflydelse på valget af privatiseringsfremgangsmåde. Klaus havde heller ingen respekt for medarbejderejede virksomheder. Det gik bedre i Polen, hvor spørgsmålet om privatisering undertiden var medtaget i den sociale dialog, og hvor medarbejderne fik muligheder for at køre konkurstruede virksomheder videre.

Valget af voucher-fremgangsmåden skyldtes også, at den metode ikke gav den gamle magtelite (nomenklaturen) samme gode muligheder for at hvidvaske penge som i Polen og Ungarn. Samtidig sikrede metoden, at ikke alt for mange virksomheder kom i udenlandske hænder. Václav Klaus var nok liberalist, men han var ganske som Margareth Thatcher i England også et godt stykke nationalist.

Mere om fagforeningerne og arbejdsmarkedet i Tjekkiet

Som allerede sagt, var de tjekiske fagforeninger i selve udgangssituationen meget forbundet med det gamle kommunistiske system. Så under den nye neoliberale bølge var der som udgangspunkt ikke umiddelbart stemning for at give fagforeningerne særlig stor magt. Dertil kom så at fagforeningerne måtte bruge megen tid til at omstrukturere sig selv, opnå større legitimitet på arbejdspladserne og finde deres nye plads i det nye postkommunistiske samfund. Der var tale om et svært projekt, en kamp op ad bakke.

Støtten til fagforeninger var særlig stor i "jernhertet" i det nordlige Mähren og byen Ostrava. For at opnå mest mulig fred og stabilitet oprettede den ny regering, ledet af Borgerforum, i oktober 1990 trepartsråd på både føderalt niveau og i Tjekkiet og Slovakiet, officielt betegnet som *Rådet for Økonomisk og Social Enighed*. Der opstod spontant trepartsråd i forskellige dele af landet, fx i Mähren og i Ostrava, men de havde ikke formelt forbindelse til trepartsrådet på landsplan. Fra fagforeningsside deltog den store fagforeningssammenslutning Den Tjekkiske og Slovakiske

Fagforeningsføderation (CSKOS) og den kulturelle og professionelle sammenslutning (KUK) i møderne. Det nye fagforeningssystem fremstod efter en al-union kongres afholdt i marts 1990. Nye fagforeningsunioner overtog derefter magten bakket op af strejketrusler på store virksomheder og overtog også de gamle fagforeningers værdier. Medlemskabsdækningen faldt fra 80 pct. i 1990 til 68 pct. for manuelle arbejdere og 50.8 pct. samlet (Pollert, 1997:207). Et fald i medlemstallet var uundgåeligt pga. opdeling af store statslige virksomheder, privatiseringer og etablering af helt nye virksomheder.

CSKOS blev delt, da Tjekkioslovakiet blev opløst fra nytår 1993. Den Tjekkiske og Mähriske Fagforeningskonføderation (CMKOS) blev herefter klart største enkeltfagforening med noget af et monopol. CMKOS er da også under treparts møderne forhandlingsleder for arbejdstagerparten. Der var dog fagforeninger udenfor CMKOS, organiseret i *Sammenslutningen af Frie Fagforeninger* (ASO). ASO blev oprettet i 1995 og omfatter bl.a. jernbanearbejdere og ansatte inden for landbrug og fødevarer. Takket være højere medlemstal overtog ASO KUK's pladser i trepartsrådet, der herefter kom til at repræsentere 1.1 mio. ud af i alt 1.3 mio. organiserede. De små fagforeninger, der fortsat er holdt udenfor, har protesteret, for det er trods alt forbundet med prestige og indflydelse og medieadgang at være repræsenteret. På arbejdsgiverside kan kun organisationer, der repræsenterer mindst 400.000 ansatte blive deltagere i trepartsdrøftelserne. To arbejdsgiverorganisationer lever op til kravene.

Fra januar 1990 blev der også introduceret *generaloverenskomster*, et forum for socialt kompromis omkring spørgsmål som mindsteløn og beskæftigelsespolitik, men der var fra start uenighed med regeringen om satserne for mindsteløn og skattepolitikken. Fagforeningerne havde bedre held med at få regeringens tilslutning til en lov om kollektive aftaler på arbejdsmarkedet med ret til frie forhandlinger om overenskomster, ret til at strejke, beskyttelse i tilfælde af afskedigelser i tilfælde af ar-

Glasarbejdere på fabrik i Zelezn-Brodske Sklo i Bøhmen (nuv. Tjekkiet) i 1975. Bøhmisk glas var en stor eksportvare. Fabrikken eksporterede 50 % af sin produktion. (Foto: Arbejdermuseet & ABA)

bejdsnedlæggelser. Borgerforum forsøgte frem til 1992 også at etablere arbejderrepræsentation på de enkelte virksomheder efter tysk og ungarsk mønster, men fagforeningerne var imod den ordning af frygt for dobbeltrepræsentation og svækkelse af fagforeningernes position på de enkelte virksomheder.

Som den ungarske modpart havde treparts-rådet kun rådgivende, konsultative rettigheder uden reel indflydelse på regeringens politik. Til gengæld var de emner, der kunne tages op, bredt favnende (se opstillingen).

Emner for de tjekkiske trepartsforhandlinger

- den økonomiske politik
 - arbejdsretlige forhold
 - kollektive forhandlinger og beskæftigelse
 - lønninger og betalinger for offentlige ydelser
 - arbejdssikkerhed
 - uddannelse og medarbejderforhold generelt
- Tjekkiet og EU

Fagforeningernes position blev klart svækket med Václav Klaus' og det liberale Borgerde-

mokratiske Partis (ODS) valgsejr i 1992. Regeringen benyttede således sin forfatningsmæssige ret til at tilsidesætte beslutninger vedtaget via generaloverenskomsterne, herunder spørgsmålet om lønninger og udvidelse af de kollektive overenskomster. I stedet indførte regeringen en skrap lønkontrol for at holde prisstigningerne i ave. Enkelte aftaler blev opnået, fx om kollektive overenskomsters rækkevidde og forhandlingsret for offentligt ansatte embedsmænd. Men i 1994 blev indgået den sidste generaloverenskomst, og afstanden mellem møderne i trepartsrådet blev længere og længere. Dette forhold og den økonomiske stagnation generelt indebar en radikaliserende af fagforeningerne og valg af en mere "aktivistisk" fagforeningsleder (Richard Falbr).

Da den økonomiske stagnation satte ind fra midten af 1990'erne lykkedes det at organisere store demonstrationer, rettet mod Klaus-regeringens økonomiske politik. En demonstration på den gamle plads i det centrale Prag i 1994 tiltrak således 40.000, og i 1995 deltog næsten 100.000 i en demonstration under sloganet "Fagforeninger og et værdigt liv". Samtidig udbrød flere strejker blandt offentligt ansatte,

fx i sundhedssystemet og på uddannelsesinstitutioner. Der blev gennemført en 15 minutters "advarsesstrejke" i december måned 1994 i protest mod planerne på pensionsområdet og i børnepolitikken.

Fra 1997 følte Václav Klaus sig nødtvunget til at genoplive trepartsdrøftelserne. Med socialdemokraternes overtagelse af regeringsmagten i 1998 forsvandt den ideologisk bestemte modstand mod medarbejderindflydelse og trepartsforhandlinger. Men over hele perioden siden 1989 har selve systemet med trepartsforhandlinger holdt sig i store træk uforandret. CMKOS har formelt været uafhængig af partipolitik, men har dog haft en politisk drejning mod venstrefløj, dvs. kommunisterne og især socialdemokraterne. I hvert fald er Topolánek's nye borgerlige ODS-ledede regering og dens økonomiske program, dannet i begyndelsen af 2007 blevet mødt med skarp kritik.

Forhandlingerne i trepartsrådene blev ikke reguleret gennem lovgivning, men gennem aftaler parterne imellem og som sagt var forhandlingsresultaterne ikke bindende for regeringen og svarede derfor ikke til korporatisme i mere klassisk forstand. På plenarmødet havde regeringen otte repræsentanter og arbejdstagerorganisationerne i alt syv. Regeringen er med andre ord i flertal. Plenarmøderne afholdes normalt med et par måneders mellemrum. Et formandskab skal tage sig af løbende organisatoriske spørgsmål og søge mægling i tilfælde af uenigheder parterne imellem. Der opereres ikke med afstemninger i tilfælde af konflikt. Alt søges løst gennem konsensus, dvs. enighed. Der er over tid gennemført visse justeringer af de statutter, der bestemmer strukturen og emner og kriterierne for at kunne deltage i forhandlingerne. I 1995 blev den generelle økonomiske politik således taget ud af trepartsforhandlingerne.

Heller ikke i Slovakiet opnåede fagforeningerne nogen central position. Med delingen af Tjekkioslovakiet blev KOZ-SR (den slovakiske fagforeningskonføderation) den samlende kraft. Trepartsforhandlinger og generaloverenskomster fortsatte ganske som i Tjekkiet, men regeringen, ledet af Bevægelsen for et Demokra-

tisk Slovakiet (HZDS), var ikke indstillet på at konsultere fagforeningerne når det gjaldt fx love om privatisering, virksomhedskonkurser, statsbudgettet og regler for tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet. Modstanden var ikke som i Tjekkiet ideologisk bestemt. Som regel blev "tidspres" brugt som (en dårlig) undskyldning. Med den borgerlige regerings overtagelse af regeringsmagten i 1998 blev i tiltrædelseserklæringen lagt op til fortsatte trepartsdrøftelser, men Dzurinda-regeringens forslag til økonomisk opstramning og besparelser blev mødt med protestdemonstrationer. Arbejdsløsheden i Slovakiet har i hele perioden været høj, helt oppe omkring 20 pct. KOZ' politiske tilnærmelse til oppositionspartiet Smer-Socialdemokratiet (Smer-SD), ledet af Robert Fico, kom ikke den borgerlige regering tilpas. Men med Smer-SD's valgsejr i 2006 blev KOZ' position klart styrket, og det lovforslag om nyt arbejds-kodeks, der blev foreslået af regeringen, levede fuldt ud op til fagforeningens ønsker, fx når det gjaldt reglerne for overarbejde.

Konklusion

Som det vil være fremgået har Tjekkiet socialt og økonomisk iøjnefaldende særtræk. I modsætning til andre eks-kommunistiske lande har vi at gøre med en gammel industristat med en stor industri og en arbejderklasse i den traditionelle forstand. Af samme årsag havde socialdemokratiske og kommunistiske partier og fagforeninger en ret stærk position. Tjekkisk økonomisk tænkning har imidlertid samtidig været præget af den klassiske liberalisme og monetarisme, i høj grad inspireret af den østrigske skole.

Den kommunistiske periode bragte fagforeningerne ind under det kommunistiske partis kontrol. Efter kommunismens fald havde de svært ved at opnå fordums styrke og sikre sig tilstrækkeligt med medlemmer. I dag skønnes 600.000 at være medlemmer af den største, CMKOS. Den neoliberale ideologi har haft godt fat, men tilslutningen til den klassiske velfærdsstats principper er også høj. Derfor er det ingenlunde let at gennemføre upopulære

strukture reformer indenfor sundheds- og socialområdet, hvilket Mirek Topolaneč's liberale-kristelige-grønne regering mærker lige nu. Fagforeningerne har som vi har set fra start været med i trepartsforhandlinger, men de korporative træk har imidlertid ikke været iøjnefaldende. Regulering og aftaler var ikke Václav Klaus' kop te, noget bedre gik det under socialdemokratiske regeringer. Men fagforeningernes position i samfundet har ganske enkelt været for svag. Med tiden er dog opstået en noget større fagforeningsaktivisme. Fagforeningerne har ikke evnet at igangsætte større strejkebølger, men har til gengæld arrangeret flere protestdemonstrationer og med et vist held. EU-medlemskabet har tvunget myndighederne til en social dialog.

Litteratur, (et lille uddrag):

- Anna Pollert, "The Transformation of Trade Unionism in the Capitalist and Democratic Restructuring of the Czech Republic", *European Journal of Industrial Relations*, SAGE, 1997.
- Anna Pollert, "Ten years of Post-Communist Central Eastern Europe: Labour's Tenuous Foothold in the Regulation of the Employment Relationship", *Economic and Industrial Democracy*, London, Vol. 21 2000
- Guglielmo Meardi, "The Trojan Horse for Americanization of Europe? Polish Industrial Relations Towards the EU", *European Journal of Industrial Relations*, London, Volume 8, Number 1, 2002.
- Søren Riishøj, *Østeuropa, sociale og økonomiske dimensioner*, forlaget Columbus, 2001

Dertil kommer naturligvis en omfattende litteratur og på tjekkisk og slovakisk.

Abstract

Søren Riishøj: The Czech experiences – liberalism with a "Czech face", *Arbejderhistorie* 2/2007, p. 24-36.

The Czech Republic has some strikingly dis-

tinct social and economic characteristics. In contrast to the other former communist countries here we have an old industrialised state with large scale industry and a working class in the traditional sense of the word. For the same reasons the social democratic and communist parties and trade unions occupy a particularly strong position. However, official Czech economic thinking is at the same time marked by an adherence to classical liberalism and monetarism and is to high degree inspired by the Austrian School.

In the communist period trade unions were brought under the control of the communist party. After the fall of communism they had difficulty achieving their former strength and ensuring a sufficient influx of members. Today it is estimated that 600,000 are members of the largest trade union, CMKOS. The neo-liberal ideology is well entrenched but support for the classic principles of the welfare state is also high. It is therefore by no means an easy task to carry through structural reforms within the health sector and the social services, which Mirek Topolaneč's Liberal-Christian-Green government is experiencing at this moment. From the start the trade unions have been involved in negotiations but a corporative approach/response has been conspicuous by its absence. Regulations and agreements were not Václav Klaus' 'cup of tea'; things were a little better in this regard under the social democratic governments. The position of the trade unions in society has simply been too weak although over time greater organisational activism has arisen. The trade unions have not been capable of initiating any large scale strike waves but have arranged a number of protest demonstrations with a degree of success. Moreover, membership of the European Union (EU) has forced the Czech authorities to take part in a 'social dialogue'.

Søren Riishøj

lektor ved Statskundskab, Syddansk universitet

E-mail:sr@sam.sdu.dk